„Агресія" і „насильство" – поняття не тотожні

Іван Шаблінський,
політолог

Запропонувавши нове розуміння сили як дії в контексті соціально-політичних процесів, ми підходимо до іншої проблеми. А саме: парадигма сили, що виникає в сучасних соціально-історичних умовах, вимагає нового розуміння понять таких руйнівних феноменів, як „агресія" та „насильство", і створення ефективної моделі їх мінімізації та нейтралізації.

Розуміючи силу і насильство як могутність у стадії реалізації, коли актуалізована могутність розщеплюється на творчу дію – силу і деструкцію – насильство (сила примножує і зберігає ресурси, збільшуючи могутність, а насильство руйнує і розпорошує ресурси, підриваючи могутність), постаємо перед необхідністю визначити місце поняття „агресія" (лат. aggressio – напад) в контексті втрат ресурсів, що викликаються деструктивною дією в суспільстві.

Реконструкція і впорядкування розуміння феноменів „сили", „насильства", „агресії" викликана новітніми соціально-історичними умовами і має сприяти конструктивному зняттю кризи взаємовідносин між правлячою владою й тими, ким вона править, кризи, яка викликає ухвалення і реалізацію так званих силових рішень, що призводить до втрат і розпорошення духовних, матеріальних і людських ресурсів. Ймовірно, це викличе певні зміни в стратегіях наукових досліджень в галузі теорії і практики політики та зосередження їх на вивченні цілей, ресурсів і моделей їх організації, на проблемі створення адекватної силової картини світу, доступної всім суб'єктам політичного процесу, виробленні нової філософії і теорії сили як суспільно-політичного феномена. Така постановка питання викличе, скоріше за все, низку резонних зауважень, а, можливо, й спротив, але, в будь-якому випадку, не вступить у протиріччя з концепцією методологічного анархізму П. Фейербанда, яка стверджує, що „зростання знання відбувається в результаті поліферації, множення теорій і підходів" [9, с. 7].

Досі поняття „агресія" і „насильство" ототожнювалися в суспільній

проблеми методології

свідомості як на побутовому рівні, так і на рівні наукового мислення. Так, німецький соціолог Н. Еліас вважав, що агресія тотожна жорстокості і почуттю насолоди від катування людей і руйнування, від доведення своєї тілесної переваги над іншими [21, с. 272]. Австрійський вчений, засновник порівняльної етології К. Лоренц вважав, що прояви агресивності і у „півнів, що побилися на „смітнику", і „у собак, що гризуться", і „у хлопчаків, що розбивають одне одному носи", і у юнаків, що розпочинають „в корчмі бійку, вже трохи підфарбовану політикою", і в тих, хто хапається зопалу за ядерну бомбу, є одна підстава – внутрішньовидова агресія. А це серйозна небезпека, яка загрожує людству в сучасних умовах культурно-історичного і технічного розвитку" [10, с. 44 – 45].

В сучасній політології („Політологічний словник" Ю. Авер'янова) агресія кваліфікується як „пряме чи непряме застосування збройної сили однією державою проти політичної незалежності або територіальної цілісності іншої. Цей напад... характеризується ініціативою та задумом. Найнебезпечніша форма – збройний напад" [2, с. 18].

Визначення агресії, прийняте 1974 року XXIX сесією Генеральної Асамблеї ООН, гласить: „До прямої агресії відносяться: вторгнення збройних сил держави на територію іншої держави; військова окупація території держави; анексія території держави; застосування будь-якої зброї однією державою проти іншої; блокада воєнна портів або берегів держави збройними силами іншої держави; напад збройних сил держави на збройні сили іншої держави; застосування державою власних збройних сил, розташованих на території іншої держави за угодою, проти третьої держави на порушення умов угоди; перебування таких збройних сил на території іншої держави після припинення дії угоди" [1, с. 34].

У тому ж джерелі („Военный энциклопедический словарь" за редакцією А. Горкіна та В. Золотарьова, 2002 р.) ті ж дії визначаються як „насильство воєнне – примусовий вплив на реального чи потенційного противника... Його ознаками виступають: політичний характер цілей і змісту; використання особливої організації (армії та інші збройні формування); застосування спеціальних засобів (зброї); багатоманітність форм реалізації. ...Виокремлюються 2 основні види насильства збройного: безпосереднє фізичне використання воєнної сили і загроза її застосування" [12, с. 981].

Отже, агресія ототожнюється з насильством. Більше того, у воєнній сфері агресія роглядається як окремий випадок насильства – „пряме чи непряме застосування збройної сили („застосування збройної сили" – це один з видів насильства – збройне насильство – прим. **І. ІІІ.**) однією державою проти політичної незалежності або територіальної цілісності іншої" [2, с. 18], а не навпаки. Хоча при цьому й зауважується, що „агресія може бути економічною, психологічною, ідеологічною тощо" [2, с. 18], тобто водночас поняття „агресія" поширюється за межі воєнної сфери.

Іван Шаблінський

Агресія в соціальній сфері визначається за допомогою гегелівського формулювання поняття насильства: „...насильство ззовні є особливе, що протистоїть особливому, захоплення його власності, нове страждання" [5, с. 179]. Це формулювання можна прийняти і використовувати як фундаментальне.

В наведених визначеннях агресії у „Політологічному словнику" Ю. Авер'янова та у „Воєнному енциклопедичному словнику" А. Горкіна і В. Золотарьова в наявності ототожнення агресії з силою. Тут немає навіть натяку на те, що агресія в даному випадку має форму збройного насильства, бо здійснюється в суспільстві: веде до „страждання" суспільства – руйнування і незворотних втрат ресурсів у найширшому розумінні.

В новітніх соціально-історичних умовах, коли формується „унітарний антропокосмічний науково-техно-натурний комплекс з автономними закономірностями функціонування і самозмінення" [7, с. 20], вже не можемо дозволити собі при визначенні гострих соціально-політичних проблем, що приходять до нас, за словами Г. Гегеля, як „покарання", як явища, в яких людина „не знаходить сама себе", визначати їх „як зло, як насильство, як чужу силу" [6, с. 68], не думаючи, що ці поняття не тотожні. Ми змушені обрежніше і коректніше вживати терміни „сила" і „насильство" та споріднені з ними, зокрема й термін „агресія". Це повинно сприяти забезпеченню за практичною політикою права бути більше мистецтвом гармонізації і стабілізації, ніж мистецтвом дисгармонізації і дестабілізації [7, с. 3]. Під мистецтвом дисгармонізації і дестабілізації треба розуміти „мистецтво" насильства.

Підгрунтям насильства завжди виступає нігілізм – „позиція того, хто відкидає все суще, хоча водночас неспроможний бодай припустити, ніби щось може змінитись на краще, – й тому неминуче приходить до знищення або самознищення" [8, с. 9]. „Нігілізм, як форма заперечення загальновизнаних цінностей, нерідко тісно пов'язаний з психічними захворюваннями" [8, с. 91]. „Численні випадки анархічної та політичної агресивності (тобто насильства – прим. **І. Ш.**), ...дедалі частіше розглядаються тепер під кутом зору психіатрії та психології" [8, с. 91]. „Коли в суспільстві панують міцні державні і релігійні структури, психопатологічних проявів нігілізму майже не спостерігається. В політичній галузі нігілізм проявляється лише тоді, коли суспільні структури втрачають силу" [8, с. 93]. Тобто стають неоптимальними і не відповідають покладеним на них суспільним завданням, що сприяє виникненню нігілізму – насильству над суспільною свідомістю та руйнуванню фундаментальних моральних цінностей.

Нігілістичні філософські погляди складають підгрунття будь-якої соціальної деструкції. Найнебезпечнішими формами її завжди були терор і війна.

проблеми методології

Терор – означає „жахати", „залякувати". Це соблива форма політичного насильства, що „характеризується жорстокістю, цілеспрямованістю і вдаваною ефективністю. Ці особливості зумовили широке використання терору протягом всієї людської історії як засобу політичної боротьби в інтересах держави, організацій та окремих груп осіб. Власне, сам факт публічної страти карних чи політичних злочинців чи процес „аутодафе" в період середньовічної інквізиції являли собою класичну форму терору в інтересах держави або католицької церкви" [17, с. 372]. „Тероризм – це узагальнене поняття визначає вже комплексне явище, що означає жах і переляк як мету певних (терористичних) актів і дій, самі акти і дії, їх конкретні результати і весь спектр ширших наслідків. В загальноприйнятому розумінні тероризм звужується до набору окремих терористичних актів" [13, с. 18].

Дослідник сучасного тероризму Д. Ольшанський виокремлює політичний, економічний, інформаційний та побутовий тероризм [13, с. 19]. Інший російський дослідник тероризму, В. Шестаков, вважає, що людина за своєю природою надзвичайно агресивна і немилосердна в боротьбі за життєві ресурси [20, с. 22]. Він констатує, що терор – це „відкрите знищення окремих людей для залякування багатьох інших" [20, с. 25]. „Тероризм – це сьогоднішня форма тотальної війни" [20, с. 20], „один з найстаріших методів вирішувати проблеми за допомогою насильства, причому насильства не на полі бою, а переважно спрямованого проти мирного населення чи окремих політичних і господарських діячів" [20, с. 15]. „Тероризм не кращий і не гірший за так звані звичайні війни, ...це форма війни" [20, с. 16].

Під час війни, на відміну від тероризму, збройне насильство здійснюється в широких масштабах і призводить до величезних втрат ресурсів у найширшому розумінні.

В міжнародній спільноті і нині спостерігається так званий традиційний підхід до збройного насильства, який, як вважається, поки що не протирічить політиці. По-перше, тому що людина начебто сприймає свою належність до політичного світу саме через боротьбу з іншими, а в міждержавних стосунках збройне насильство є основним засобом політики – це умова виживання держави. По-друге, війна (збройне насильство) не суперечить людській сутності і навіть надає змісту існуванню людини, начебто коли людина готова жертвувати собою, то вона здатна усвідомити справжнє значення свободи, а без свободи немає політичної демократії. По-третє, війна не суперечить загальнолюдській моралі: біблійне „не убий" начебто не стосується знищення озброєного противника – представника іншої держави-нації на полі бою [14, с. 69].

Починається з того, що насильство, з використанням прихованих чи наявних нігілістичних настановлень, проголошується певною необхідністю суспільного життя. „Моральна" аргументація не пом'якшує насильства, а

навпаки – збільшує, бо робить його обов'язком і не обмежує просто перемогою, а доводить до приниження і знищення противника. У війнах між країнами, коли вони ведуться під ідеологічними (по суті – нігілістичними) гаслами і начебто в ім'я моральних цілей, рівень жорстокості виходить за межі військових цілей, що відбувалося в жахливих формах і масштабах, наприклад, підчас обох світових війн у XX столітті.

Біологічна взаємодія живих істот одне з одним та з оточуючою природою існувала до виникнення соціальної взаємодії, а з виникненням її біологічна взаємодія, з одного боку, стала необхідною передумовою існування та розвитку соціальної, а з іншого – її було включено в рух, що відбувається в соціальній сфері, вона трансформується ним і „перетворюється на модифікований момент руху соціального" [4, с. 33].

Н. Еліас вважає, що, „говорячи про агресивність, про насолоду від боротьби, ми не маємо на увазі якогось окремого прагнення. Ми говоримо про нього, цілком усвідомлюючи, що йдеться про певну функцію в межах цілісного організму, а трансформації цієї функції вказують на трансформації моделювання всього організму" [21, с. 271]. Вчений говорить про потяг до насильства, який в плині історії піддається трансформації. Проте не Н. Еліас зробив це відкриття. Ще Г. Гегель у „Конституції Німеччини" писав, що суспільство здійснює „за допомогою правового устрою" перехід „від стану прямого насильства до стану насильства розрахованого" [6, с. 115].

Як білогічне є передумовою соціального, так і агресія в природі є передумовою насильства у сфері соціальній. В соціальній сфері агресія людини проти людини, або групи людей проти іншої групи людей, має нові риси і якості порівняно з агресією хижака в природі, і тому в соціалізованому вигляді вже виступає як насильство, хоча досі ніхто не прагнув чітко розділити поняття „агресія" і „насильство".

„Поставивши в центр своєї уваги явища взаємної агресивності, К. Лоренц з'ясував, що вони є проявом життєвої сили, нерозривно з нею пов'язані й необхідні для самозбереження виду. Але в будь-якому разі у всіх видів тварин вони регулюються гальмівним механізмом, який чітко обмежує їх прояви щодо представників власного виду... Тим часом при виявлені найвіддаленішого нашого предка – синантропа поряд із залишками вогнища та первісних знарядь було знайдено й рештки з'їденої ним людини; між тваринами одного виду щось подібне неможливе," – пише В. Краус [8, с. 71].

Агресія в природі є доцільною необхідністю і проявляється в одних і тих же формах майже без змін, забезпечуючи виживання виду. Агресія в суспільстві – насильство. З розвитком суспільства вона набирає поміркованих форм завдяки прогресу розподілу функцій, посиленню взаємодії між індивідами, завдяки зростанню їх залежності одне від одного

проблеми методології

та від технічного апарату [21, с. 271]. Вона виходить за межі необхідності забезпечення фізіологічного виживання людської істоти і стає соціальною дією, здійснює руйнівний вплив на об'єкт не стільки фізично, скільки психічно, підпорядковуючи і руйнуючи його суб'єктивну волю, його світогляд, настановлення, мотиви діяльності та емоції.

Р. Берон і Д. Річардсон розглядають тваринну агресію як модель поведінки, а не як емоцію, мотив чи настановлення [3, с. 27]. **Агресія ж у суспільстві не відбувається без певних мотивів і настановлень, і тому це явище складніше, ніж тваринна агресія, і саме тому її доцільно визначати як насильство.**

Агресія в тваринному світі є доцільною деструкцією, бо діє як один з чинників еволюційного відбору. Вбивство хижаком, вовком, наприклад, оленя – це природний акт. Вовк вибирає з усього стада найслабшу тварину (хвору чи поранену) і вбиває її з єдиною метою – підтримати свої життєві сили. При наявності в стаді ослаблених і хворих тварин хижак майже ніколи не нападає на сильних і здорових. Цей природний акт, в основі якого лежить рефлекторна діяльність організму хижака, не є свідомим вольовим актом і не має соціальних підстав. Отже, тварина здатна до агресії, але не здатна до насильства. Насильство є прерогативою людини як спотворена реакція її організму і особистості на подразнення від оточуючого природного і соціального середовища. Найнебезпечнішими видами цієї спотвореної реакції є нігілізм, тероризм та війна.

Т. де Шарден в книзі „Феномен людини" зауважував, що „перед твариною закрита одна частина реальності, в якій ми розвиваємось, але куди вона не може ступити. Нас розділяє рів або поріг, який вона не здатна подолати. Будучи рефлектуючими, ми не тільки відрізняємось від тварини, але ми інші порівняно з нею. Ми не просто зміна ступеня, а зміна природи як результат зміни стану" [19, с. 67]. Ні хижак, ні його жертва не вступають у психічну взаємодію, бо не здатні на це. Вони не пов'язані в соціальному плані і не є носіями свідомості, не володіють інтелектом, аналогічним людському. Будь-яка психічна взаємодія є явищем соціальним, це – „соціальна душа", цивілізація, культура, „світ цінностей", як стверджує П. Сорокін [16, с. 39].

Тварини не здатні надавати матеріальним артефактам значення психічних символів і вести колективну творчу діяльність. Людина ж може вступати у психологічну взаємодію, більше того – вона не може існувати без цієї взаємодії. Вдаючись до агресії проти іншої людини, вона, в першу чергу, вдається до агресії в суб'єктивному просторі особистості, агресії проти внутрішньої волі, здійснюючи тиск, деформуючи або навіть руйнуючи чужу волю і особистість, руйнуючи духовні ресурси, і тільки після цього вдається до руйнування ресурсів матеріальних і фізичного насильства проти іншої особи.

Такі дії не можна кваліфікувати як раціональні, котрі спрямовуються

обгрунтованими знаннями і є нормативно орієнтованими [15, с. 535]. На цьому тлі дії хижака, що вбиває іншу тварину для підримання свого фізіологічного існування, мають вигляд раціональних і навіть у якійсь мірі шляхетних, бо хижак, як правило, вбиває хвору, ослаблену або приречену тварину, запобігаючи виродженню популяції та поширенню заразних хвороб у стаді.

Агресія в суспільстві, на відміну від агресії в природі, має підгрунтя, яке робить її насильством. Це нігілізм, тероризм та війна.

В новітніх соціально-історичних умовах виникає нагальна потреба створити таку атмосферу в суспільстві, в якій нелюдська поведінка – насильство, зустрічала б загальний і безумовний осуд, ставала б безумовно невигідною і безглуздою для суб'єкта, що вдається до насильства.

Р. Берон і Д. Річардсон вважають, що агресивні прояви можна зменшити, якщо створити таку ситуацію, коли в суспільстві:

- потенційні агресори не зазнають сильного провокування;
- практично не отримують вигоди від застосування агресії;
- можливе покарання за агресивні дії буде суворим;
- імовірність покарання висока [22, p. 11 – 13].

У наш час чи не найбільшим провокатором агресивності є телебачення. До закінчення середньої школи дитина „завдяки" йому проглядає близько 8 тисяч сцен з убивствами і 100 тисяч інших дій із застосуванням насильства. Дж. Гербнер (Пенсільванський університет, США) констатує: „В історії людства були й кровожерливіші епохи, але жодна з них не була до такої міри пронизана образами насильства, як наша. І хто зна, куди нас віднесе цей страхітливий потік зримого насильства, що просочується в кожний дім через екрани телевізорів у вигляді сцен бездоганно відрежисованої жорстокості" [22, p. 11 – 13]. З усього цього випливає, що потрібно терміново зупинити зливу насильства і аморальності в ЗМІ, припинити оспівування гвалтівників, шахраїв, збоченців і моральних виродків. Водночас необхідно демонструвати моделі поведінки, які сприяють посиленню в людях людяності.

Встановлено, що серед осіб, які вчинили тяжкі злочини, переважають люди або з надзвичайно „слабкими", або з надзвичайно „сильними" бар'єрами, що стримують агресію. Перших прийнято називати „абсолютно нестриманими агресорами" або „насильниками". Вони вважають агресію цілком прийнятною і легко застосовують її як засіб досягнення своїх цілей. Характерно, що абсолютно нестримані агресори зовсім не відчувають провини за свою поведінку, позитивно ставляться до агресії і демонструють високий рівень імпульсивності. І, навпаки, злочинцями іноді стають так звані надмірно стримані агресори – „пасивні, м'які за характером люди. Вони зовсім не імпульсивні і їх важко спровокувати. Вони здаються дуже терплячими, здатними страждати протягом тривалого часу і вміють себе стримувати". Надмірно стримані агресори

проблеми методології

демонструють те, що Е. Фромм називав доброякісною агресією, тобто такою, що є реакцією на загрозу вітальним інтересам. Це люди, які „зірвалися" під пресом непомірно тяжких зовнішніх обставин. Отже, правопорушники (насильники), як і всі інші люди, досить чітко поділяються на дві групи, поведінку яких можна умовно назвати „людською" і „не-людською" [22, p. 10 – 13].

Агресія органічно пов'язана з насильством і є його природним підгрунтям, як для людського суспільства – соціальної матерії підгрунтям є природне середовище, зокрема, жива матерія, в якій агресія є обов'язковим атрибутом. Проте агресія як явище не є тотожною насильству, як не тотожні жива матерія і соціальна матерія.

П. Сорокін зазначав: „Соціальне явище є соціальний зв'язок, що має психічну природу і реалізується у свідомості індивідів, виступаючи водночас за змістом і тривалістю за його межі" [16, с. 39]. І ще: „Під психічною взаємодією ми розуміємо такий процес, „матерією" якого слугують відчуття, сприйняття, уявлення і поняття, страждання і насолода та вольові акти в точному значенні цих термінів, яке зобов'язує завжди вважати ці елементи усвідомленими; ...неусвідомлене будь-яке відчуття або уявлення не є відчуття і уявлення, неусвідомлена воля – не є воля, неусвідомлені страждання і насолода – не є страждання і насолода" [16, с. 38]. Й насамкінець: „Всі „неусвідомлені переживання", зокрема „фізіологічні акти" і простіші емоції, а так само рефлекси, інстинкти, автоматичні акти не можуть слуговувати „матерією" психічної взаємодії. Це – матерія, якщо завгодно, біологічних процесів (фізіології і психофізіології), а не психічних" [16, с. 39].

Насильство як вид агресії, що відбувається тільки в суспільстві, є продуктом спотвореної, хворої свідомості людини, сумою негармонійно усвідомлених станів – хибно організованої психосоціальної енергії. Носієм психосоціальної енергії може бути тільки людина, бо тільки вона здатна до „дієвого контролю над неусвідомленими мотивами через усвідомлені цілі діяльності, в досягнення яких вона включається" [11, с. 37].

Висновки

1. Агресія – це вид деструкції на рівні біологічної матерії (енергії), яку характеризують доцільність та обмеженість, обумовлені процесом еволюційного розвитку біологічних організмів.

2. Насильство – це вид деструкції на рівні соціальної матерії (енергії), обумовлений психічною природою соціальної взаємодії, соціальна дія (явище), яке пов'язане і є наслідком тільки певних (спотворених) станів людської свідомості.

3. Насильство є видом агресії особливої якості порівняно з агресією в природі і трапляється тільки в людському суспільстві. Насильство – окремий випадок по відношенню до ширшого поняття „агресія", бо має

підставою тільки усвідомлені спотворені психічні стани людини. Поняття „агресія" ширше за поняття „насильство", воно включає в себе поняття „насильство".

Література:

1. Агрессия. Военный энциклопедический словарь. – Редкол.: А. П. Горкин, В. А. Золотарев и др. – М.: Большая Российская энциклопедия, „РИПОЛ КЛАССИК", 2002. – 1664 с.

2. Агрессия. Политология: Энциклопедический словарь / Общ. ред. и сост.: Ю. И Аверьянов. – М.: Моск. коммерч. ун-та. – 1993. – 431 с.

3. **Берон Р., Ричардсон Д.** Агрессия. – СПб.: Питер, 1998. – 336 с.

4. **Вазюлин В. А.** Логика истории. Вопросы теории и методологии. – М.: Изд-во МГУ. 1988. – 328 с.

5. **Гегель Г.** Конституция Германии. Политические произведения / Под ред. Б. М. Кедрова. – М.: Изд-во Наука, 1978. – 437 с.

6. **Гегель Г.** Философия религии. В 2 т., Т. 2. Общ. ред. А. В. Гулыги. Пер. с нем. П. П. Гайденко. – М.: Мысль, 1977. – 573 с.

7. **Ильин В. В.** Политическая антропология / Под редакцией В. В. Ильина. – М.: Изд-во МГУ, 1995. – 254 с.

8. **Краус В.** Нігілізм сьогодні, або Терплячість світової історії / Перекл. з німецької М. Павлюка; – К.: Основи, 1994. – 124 с.

9. **Кузнецов В.** Понять науку в контексте культуры. Кун Т. Структура научных революций: Пер. с англ. / Кун Т.; Сост. В. Ю. Кузнецов. – М.: ООО „Издательство АСТ", 2001. – 608 с.

10. **Лоренц К.** Агрессия (так называемое „зло") / Пер. с нем. Г. Швейника. – СПб.: Амфора, 2001. – 349 с.

11. Мышление: процесс, деятельность, общение. – Отв. ред. А. В. Брушлинский. – М.: Наука, 1982. – 287 с.

12. Насилие военное. Военный энциклопедический словарь. – Редкол.: А. П. Горкин, В. А. Золотарев и др. – М.: Большая Российская энциклопедия, „РИПОЛ КЛАССИК", 2002. – 1664 с.

13. **Ольшанский Д. В.** Психология терроризма. СПб.: Питер, 2002. – 288 с.

14. Основи політичної науки: Курс лекцій за ред. Б. Кухти. Ч. 4.: Міжнародна політика / Б. Кухта, Г. Ткаченко, Л. Старицька та ін. – Львів: Кальварія, 1999. – 436 с.

15. **Парсонс Т.** Роль идей в социальном действии. Парсонс Т. О социальных системах / Под ред. В. Ф. Чесноковой и С. А. Белановского. – М.: Академический Проект, 2002. – 832 с.

16. **Сорокин П. А.** Общая социология / Человек. Цивилизация. Общество / Общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Согомонов: Пер. с англ. – М.: Политиздат, 1992. – 543 с.

проблеми методології

17. Террор. Политология: Энциклопедический словарь / Общ. ред. и сост.: Ю. И. Аверьянов. – М.: Изд-во Моск. коммерч. ун-та. – 1993. – 431 с.

18. **Шаблінський І. І.** До поняття про „силу" і „силову картину світу" / / Стратегічна панорама. – 2002. - №2. – С. 194.

19. **Шаронов В. В.** Основы социальной антропологии / СПб.: Изд-во Лань, 1997. – 192 с.

20. **Шестаков В.** Террор – мировая война. – М: ОЛМА – ПРЕСС Образование, 2003. – 320 с.

21. **Элиас Норберт.** О процессе цивилизации. Социогенетические и психологические исследования. Т. 1. Изменения в поведении высшего слоя мирян в странах Запада. – М.: СПб.: Университетская книга, 2001. – 332 с.

22. http: //www. perehid. kiev. ua / editors /7. html